

بررسی تحولات تاریخی، اجتماعی و اقتصادی اردکان یزد

حسینعلی قربانی^۱

چکیده

اردکان، به عنوان پهناورترین منطقه استان یزد، از دیرباز آباد بوده و سکونتگاه بشری به شمار می‌رفته است. با این حال، از این شهر اطلاعات و داده‌های تاریخی بسیار کمی از دوره‌های باستان و حتی پس از اسلام تا حدود دوره صفویه باقی مانده است. در این پژوهش با استفاده از رویکرد توصیفی - تحلیلی و با اتکا به منابع و داده‌های تاریخی، تحولات سیاسی، تاریخی، اقتصادی و اجتماعی این شهر بررسی می‌شود. نتایج تحقیق نشان از غنای فرهنگی و وجود عناصر وحدت بخش قومی و مذهبی در اردکان دارد. چنانکه با وجود تنوع دینی و حضور بخشی از زرتشتی‌های ایران در این خطه، از گذشته روابط خوبی میان مسلمانان و زرتشتی‌ها برقرار بوده و زیست مسالمت آمیزی حاکم بوده است؛ با این حال، گزارش‌ها حکایت از این دارد که حاکمان و برخی مردم شهر با بایبان ساکن اردکان رفتار و برخوردی دشمنانه و خشن داشته‌اند.

واژگان کلیدی: اردکان، یزد، اجتماعی، سیاسی، تاریخی، مذهبی

پژواک جامع علوم انسانی

کلیات

پیش از بررسی تحولات تاریخی، اجتماعی و اقتصادی اردکان، به وجه تسمیه و جغرافیا و موقعیت فیزیکی این شهر پرداخته می‌شود.

وجه تسمیه

اردکان از دو واژه ارد و کان تشکیل شده است. بنا بر تحقیقات جدید ارد واژه‌ای باستانی است که تلفظ اوستایی آن «آش» یا «آشا» āšā و پهلوی آن «آرت» arta و «آرت» Areta و در سانسکریت Rta به معنی درستی، راستی، پاکی است. (توکلی مقدم، ج ۱، ص ۷۳) واژه کان نیز در اینجا به معنای مکان و زمین است. (کسروی، ص ۴۸-۴۹) بنابراین اردکان به ظن قوی به معنای جایگاه پاک و مقدس است. بنا به روایتی قدیمی وجه تسمیه اردکان یزد اینگونه آمده است: «به کسر الف و سکون راء، وارد به لفظ فرس دور را گویند و چون اطراف و جوانب آن محل کوه بسیار است و در ازمنه سابقه در آن جبال معادن مس و سرب و فیروزه و غیره بوده لهذا در افواه عوام اسم آن قصبه به اردکان موسوم گشته است» (مستوفی بافقی، ج ۳، ص ۷۲۶) این شهر به محل دانشمندان و منجمین شهرت یافته تا آنجا که مؤلف کتاب جامع مفیدی از آن به «یونان کوچک» تعبیر کرده است. (مستوفی بافقی، ج ۳، ص ۷۲۶)

جغرافیای اردکان

جغرافیای طبیعی: بیابان‌های خشک و بی آب و علف، کویرهای شن و ریگ و فرسایش دائمی خاک چهره طبیعی اردکان را نشان می‌دهد. به لحاظ منابع آبی این شهرستان فاقد رودخانه دائمی و فصلی

است اما دارای مسیل‌های زیادی است که آب حاصل از بارندگی را به نقاط پست انتقال می‌دهد. (فرهنگ جغرافیایی، ص ۲۲۰)

ناهمواری‌ها: کویرهای این شهرستان بخشی از کویر بزرگ مرکزی ایران را تشکیل می‌دهد. کویر سیاه کوه در شمال آن قرار دارد و وسعت آن تقریباً ۱۰۰ کیلومتر مربع می‌باشد. کلوت، زرین، ساغند، کور یا درانجیر چهار کویر مهم دیگر اردکان است. (سپهری اردکانی، ج ۲، ص ۱۰) دو رشته کوه از جهت شمال غربی به جنوب شرقی در شمال و غرب این شهرستان امتداد می‌یابند که قله‌هایی به ارتفاع بیش از ۲۰۰۰ متر دارند. (انوری، ص ۷۴).

اقلیم آب و هوایی: آب و هوای این شهرستان، بیابانی یا گرم خشک است. میانگین دمای آن ۱۸/۰۵ درجه سانتیگراد و حداقل درجه حرارت در سردترین ماه سال به ۱۲- درجه سانتیگراد و حداکثر به ۴۳ درجه بالای صفر می‌رسد. میزان بارش سالیانه آن ۶۹/۷ میلی‌متر است. (فرهنگ جغرافیایی، ص ۲۱۹)

پوشش گیاهی: در شهرستان اردکان، جنگل طبیعی تنک و پراکنده با درختان انجیر و بادام کوهی در بخش خرائق و مناطق کوهستانی جنوب عقدا، درختان تاغ و گز در دهستان رباطات، جنگل مصنوعی گزکاری در کویر سیاه وجود دارد. (فرهنگ جغرافیایی، ص ۲۲۲)

موقعیت فیزیکی

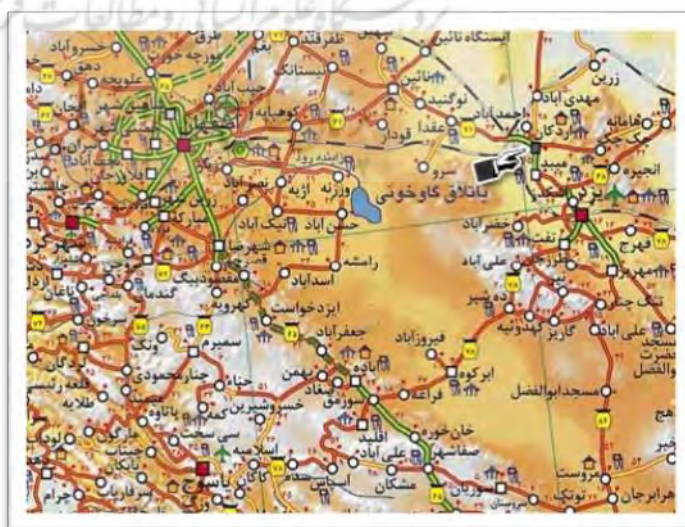

شهرستانی در شمال استان یزد، مرکب از بخشهای مرکزی و خرائق و مشتمل بر دهستانهای عقدا و محمدیه و به مرکزیت شهر اردکان می‌باشد. این شهرستان از

شمال به استان اصفهان، از شمال شرقی و شرق به طبرستان، از جنوب شرقی و جنوب به شهرستان‌های بافق، یزد و مینو و از غرب به استان اصفهان محدود است. (جعفری، ص ۵۹)

جغرافیای کنونی

شهرستان اردکان عنوان پهناورترین شهرستان استان یزد را به خود اختصاص داده است. موقعیت جغرافیایی آن بین ۵۳ درجه و ۱ دقیقه تا ۵۶ درجه و ۱۸ دقیقه طول شرقی و ۳۱ درجه و ۵۸ دقیقه تا ۳۲ درجه و ۲۲ دقیقه عرض شمالی قرار دارد. مساحت آن ۵۶۱/۲۳۸۱۶ کیلومتر مربع است که ۷۲ درصد بیابانی و کویری، ۱۷ درصد کوهستانی و ۱۱ درصد نیمه کوهستانی است. (فرهنگ جغرافیایی، ۲۱۹) جمعیت شهرستان اردکان بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۰ ش ۷۷۷۵۸ نفر بوده که از این تعداد ۴۲۷۲۳ نفر مرد و ۳۵۰۳۵ زن است. (www.amar.org.ir/Default.aspx?tabid=155)

تاریخ سده های نخستین اردکان

مؤلف تاریخ یزد معتقد است نخستین باری که در کتب تاریخ نام «اردکان» ذکر می‌شود و تباری به نام «اردکانی» شکل می‌گیرد، هنگامی است که شخصی به نام «شیخ تقی الدین دادا محمد» که اصالتاً اصفهانی بوده به این شهر کوچ کرده و به ارشاد پیر خود، خانقاهی بنا می‌کند. (جعفری، ۱۳۸۴، ص ۱۵۸-۱۶۰) پس از آن زمین‌های بایر را احیا کرده و کشاورزی را رونقی می‌دهد و فقرا را اطعام می‌دهد تا آنکه تمام مردم شهر مرید او می‌شوند. (کاتب یزدی، ص ۱۴۳) از این تاریخ به بعد اردکان رونق گرفته و مورد توجه قرار می‌گیرد.

با این وجود تأسیس اردکان به لحاظ تاریخی مشخص نیست. بنا به روایت‌های مختلف مکان اولیه اردکان در جایی به نام زردک بوده که آثار ویرانه‌های آن باقی است. (افشار، ص ۷۹). آنچه که در منابع آمده اردکان تا عصر صفوی از توابع میبد بوده (حسینی، ص ۱۴۷) و از آن به «قریه» یاد شده است. (نصیری، ص ۷۲) توسعه اردکان پس از احداث راه شوسه در ۱۳۰۹ ش در مسیر راه قرار گرفت. (سپهری، ج ۲، ص ۱۱)

تاریخ سیاسی

در منابع تاریخی و جغرافیایی از اردکان به واسطه اینکه جایگاه مهمی نداشته، بسیار اندک ذکری به میان آمده است. یگانه آگاهی ما در خصوص ساختار سیاسی آن این است که حاکم اردکان در دوره قاجاریه همواره از سوی والیان یزد انتخاب می‌شد. (نائینی، ص ۵۸۱)

مهمترین رویدادهای سیاسی اردکان به ترتیب توالی تاریخی می‌توان به این موارد اشاره کرد: در سال ۱۱۶۶ شمسی میر رفیع خان از طایفه عرب عامری با ورود به اردکان و با همدستی موسی بیک دهابادی و جماعت عربی که از قدیم الایام در اردکان ساکن بودند، طرح شورش را ریخته و حکومتی ۴۵ روزه در یزد داشت. (نائینی، ص ۳۸۹) این شورش توسط محمد تقی خان یزدی و با کمک سپاهیان آزاد خان افغان خاتمه یافت. همچنین در جریان بانی کشی (ربیع الثانی ۱۳۳۱) در اردکان و با موافقت روحانیون شیعه، بنا به قولی ۱۲ نفر از افرادی که به این کیش درآمد بودند توسط اهالی شهر کشته می‌شوند. (سپهری، ج ۱، ص ۳۳) به روایتی دیگر در یکروز هشت نفر از جمله صدر العلماء و نظام الشریعه را قطعه قطعه کردند. (مجد الاسلام کرمانی، ص ۲۲۵) در تحولات انقلاب اسلامی، مردم اردکان حضور چشمگیری داشتند. اولین تظاهرات مردم این شهر در ۱۰ فروردین ۱۳۵۷ آغاز شد. (سپهری، ج ۱، ص ۴۶۴) همچنین تغییر نام خیابان‌ها برای اولین بار در ایران در اردکان صورت گرفت. گروه مجاهدین اردکان مسئول برپایی تظاهرات و انتشار اعلامیه در شهر بود که پس از پیروزی انقلاب به انجمن اسلامی اردکان تغییر نام یافت. (سپهری، ج ۱، ص ۴۸۶)

تاریخ اجتماعی

به لحاظ قشربندی اجتماعی مردم اردکان تا دوران قاجاریه به سه گروه متمایز از هم تقسیم می‌شدند. گروه اول را اعیان و اشرافی تشکیل می‌دادند که اکثراً در محله چرخاب ساکن بودند. آنان منازل زیبا و بزرگ و باغات سرسبزی در صدرآباد داشتند و غلام و کلفت فراوان در اختیارشان بود. نظام السلطنه مافی

از طایفه‌ای از متمولین و مالکین در اردکان نام می‌برد که به فضلا معروف بودند با این حال اغلب بی سواد بودند ولی در میان اهالی یزد و حکام آن اعتبار داشتند. (نظام السلطنه مافی، ص ۶۹) گروه دوم رعایا و کارگران را شامل می‌شد. این گروه با اینکه اکثریت را تشکیل می‌دادند، به لحاظ اجتماعی و اقتصادی در سطح پایینی قرار داشتند. گروه سوم نیز کسبه بازار بودند که شامل حلاجان، بقالان، قنادان، آهنگران و سایر مشاغل بودند. (سپهری، ص ۵۴-۵۶)

ساختار شهری اردکان

اردکان ساختاری به مانند سایر شهرهای ایران داشت: دروازه، محله، میدان و کاروانسرا. آنطور که از تحقیقات برمی‌آید چرخاب از قدیمی‌ترین محلات اردکان بوده است. (سپهری، ج ۱، ص ۱۳؛ طباطبایی، ص ۱۷۷) محلات زیرده، بالاده، قلعه، علی بیگ، بازارنو و کوشکنو بعدها ساخته شدند. (طباطبایی، ص ۱۷۷) دروازه‌های شهر عبارت بودند از: امیری و علی بیگ و کوشکنو در شمال، میر صالح و بازار نو و سوراخک در جنوب، دروازه آخوند و خالو زمان در شرق، سیف در غرب. (سپهری، ج ۲، ص ۴۰-۴۱) چندین کاروانسرا در داخل شهر و بعضی نیز در کنار دروازه‌ها احداث شده بود. مهمترین کاروانسراها در داخل شهر عبارت بودند از: گودالگ در نزدیکی میدان بازار نو، کاروانسرای میدان علی در نزدیکی مسجد جامع، کوشکنو در نزدیکی حسینیه کوشکنو. کاروانسراهای حضرتی در کنار دروازه بازار نو، سلطان در کنار دروازه سیف، علی بیگ در کنار دروازه علی بیگ نیز از دیگر کاروانسراها بودند. (سپهری، ج ۲، ص ۴۱) میدان‌ها: دو میدان بزرگ کوشکنو و بازار نو در شمال و جنوب شهر قرار داشت. میدان کوشکنو بر اثر احداث خیابان به کلی از بین رفت و میدان بازار نو بخشی از بدنه خود را از دست داد و در حاشیه خیابان قرار گرفت. سایر میدان‌ها عبارتند از: میدان چرخاب، زین الدین، بالاده، سنگ، علی بیگ، قلعه سیف و سر قلعه. (طباطبایی، ص ۱۷۸-۱۸۱)

تاریخ اقتصادی

در گذشته اساس اقتصاد اردکان بر پایه کشاورزی بود. اکثر مردان کشاورز بوده و زنان نیز به کرباس بافی مشغول بوده‌اند. (سپهری، ج ۲، ص ۵۰-۵۱) پسته مهمترین محصول صادراتی و باغی اردکان است. شاردن سیاح معروف عصر صفوی، اردکان یزد را از مراکز مهم تولید پسته ایران می‌داند. (شاردن، ج ۲، ص ۷۲۶) عمده محصولات بعد از پسته، انار، انگور، روناس، چغندر، شلغم، هویج، گندم و جو بود. در باغات جنوبی اردکان نیز زرد آلو، آلوچه، هلو و توت تولید می‌شده است. (انوری، ص ۷۴) حلواي ارده اردکان نیز معروف است. (اعتماد السلطنه، ج ۱، ص ۳۷)

نظام مالیات گیری در تاریخ ادوار گذشته ایران تا پایان عصر قاجاریه تابع مقررات مشخصی نبوده است. در اردکان نیز عده‌ای تیولدار بودند و سالیانه مبلغ مشخصی به دولت می‌پرداختند و خود همواره با ظلم و تعدی مالیات های گزافی از مردم می‌گرفتند. نارضایتی و گاه شورش مردم اردکان در گزارشات مختلف انعکاس داشته است. (گرانوسکی، ص ۵۷۲؛ کتاب آبی، ج ۵، ص ۱۰۳۹، ج ۴، ص ۸۷۱)

از گذشته تا کنون بازار مهمترین شاه‌رگ اقتصادی مردم ایران بوده است. در اردکان نیز بازار چنین نقشی ایفا کرده است. بنای بازار اردکان به تدریج در امتداد جوی آب نیلی و از مقابل باغ ملی آغاز شده و به میدان کوشکنو ختم می‌شد. بازار تاریخی اردکان با احداث خیابان جدید از بین رفته و امروزه تنها بخش ناچیزی از آن باقی مانده که به بازار زرین یا رباط معروف است. (طباطبایی، ص ۲۱۳) امروزه مردم مایحتاج خود را از بازارهای قلعه، کوشکنو و حاج محمد حسین تأمین می‌کنند. (همان)

در اردکان صنایع ریخته‌گری، لاستیک‌سازی، چوب، ساختمانی و تولید مواد غذایی فعال است. قالی بافی، خورجین و پتو مهمترین صنایع دستی اردکان را تشکیل می‌دهند. آلومینیوم، سنگ آهن، بلاست، نمک،

سنگ تزئینی، ماسه و باریت از منابع طبیعی این شهرستان است. (انوری، ص ۷۴) همچنین معدن اورانیومی در نزدیکی روستای ساغند از توابع خراتق در سال ۱۳۶۱ شمسی آغاز به کار کرده که یکی از بزرگترین معادن اورانیوم خاورمیانه است. (فرهنگ جغرافیایی، ص ۲۳۳)

تاریخ فرهنگی

اکثر اهالی اردکان مسلمان و شیعه اثنی عشری هستند. بخشی از مردم اردکان نیز زردشتی‌اند و از گذشته در شریف آباد و برخی روستاهای اردکان سکونت دارند. (اعتماد السلطنه، ج ۱، ص ۳۷). چکچکو (پیرسوز) و پیر هریشت مهمترین مکان‌های زیارتی آنان است. (ایرج افشار، ۱۳۷۴، ص ۶۳ - ۶۵) از جمله شخصیت‌های مهم اردکان می‌توان به: مولانا محمد طاهر منجم اردکانی، آیت‌الله روح الله خاتمی، صدر الفضلاء، دکتر حسین محبوبی اردکانی، دکتر داوری اردکانی، سید محمد خاتمی، عبدالوهاب ایرانپور متخلص به گلشن اشاره کرد. (سپهری، ص ۲۰۰ - ۳۶۰)

مساجد: مسجد زیرده (سُفلی) در قرن ۱۰ هجری ساخته شده و ظاهراً قدیمی‌ترین مسجد اردکان است. سایر مساجد مهم این شهر عبارتند از: مسجد جامع، حاج محمد حسین (فیض)، میدان سنگ، کوشک‌نو، حاج سعید. (افشار، یادگارهای یزد، ص ۵۸ - ۶۰)

زبان و پوشش اردکانی‌ها: زبان اردکانی‌ها فارسی است که با گویش اردکانی تکلم می‌کنند. (فرهنگ جغرافیایی، ص ۲۳۵) قبا، عبا و لباده لباس‌های مرسوم تا پیش از دوره پهلوی بودند. گیوه کفش فقرا و نعلین ویژه روحانیون و اغنیا بود. لباس زنان نیز از شلواری با پارچه مسی و شلیته که روی شلوار می‌پوشیدند و پیراهنی کوتاه تشکیل می‌شد. آنان همچنین چادر و پیچه که زیر چادر برای صورت می‌بستند، داشتند و نعلین و کفش ساغری به پا می‌کردند. (طباطبایی، ص ۳۸۰ - ۳۸۳)

نظام تربیتی: تا پیش از شکل گیری مدارس به شیوه جدید، مکتب خانه‌ها عهده دار تعلیم و تربیت بودند. اردکان نیز چنین شیوه‌ای رایج بود. در این شهر علاوه بر مکتب خانه، دو مدرسه علمیه وجود داشته که مرکز تعلیم طلاب علوم دینی بوده است. تا اینکه در سال ۱۳۰۰ شمسی اولین مدرسه جدید با نام مدرسه اسلامی در بازار اردکان شکل گرفت. (سپهری، ص ۸۵)

آداب و رسوم:

یکی از مراسمی که در دهه اول محرم در میدان‌های کوشکنو، بازار نو، چرخاب انجام می‌گرفت، پر کردن سنگ آب بود. امروزه تشتهای بزرگ کنده کاری شده را روی چهار پایه‌های بزرگ چوبی قرار می‌دهند و در دهه محرم هر کس با کوزه یا سطل از آب انبار میدان آب می‌آورد و در آن می‌ریزد. (طباطبایی، ص ۴۱۹)

جشن آتش (هیلیمو-هیرمیو): مراسمی است که زردشتیان شریف آباد از روز دهم تا چهاردهم تیرماه در کوچه مقابل آب انبار هنگام غروب آتش روشن کرده و پس از اینکه شعله فروکش کرد، موبد به آتش نزدیک می‌شود و دعا می‌خواند و حاضران به جای آمین، هیلیمو می‌گویند. (طباطبایی، ص ۴۱۴-۴۱۵)

منابع

اعتماد السلطنه، محمد حسن بن علی. مرآت السفر، عبد الحسین نوایی / هاشم محدث، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۶۷.

افشار، ایرج. یادگارهای یزد، ج ۱، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و خانه کتاب یزد، تهران، ۱۳۷۴.

_____ . پژوهش در نام شهرهای ایران، روزنه، تهران، ۱۳۷۸.

انوری، حسن. فرهنگ جغرافیایی سخن، نشر سخن، تهران، ۱۳۹۱.

توکلی مقدم، غلامحسین. وجه تسمیه شهرهای ایران، نشر میعاد، تهران، ۱۳۷۵.

جعفری، عباس. گیتاشناسی ایران، جلد سوم دایره المعارف جغرافیایی ایران، مؤسسه گیتاشناسی، تهران، ۱۳۷۹.

جعفری، جعفر بن محمد بن حسن. تاریخ یزد، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چ سوم، ۱۳۸۴.

حسینی یزدی، سید رکن الدین. جامع الخیرات، اداره کل حج و امور اوقاف استان یزد، ۱۳۶۵.

سپهری اردکانی، علی. تاریخ اردکان، ج ۱، کانون کتاب ولی عصر اردکان، یزد، ۱۳۶۴.

_____ ، ج ۲، حنین اردکان، ۱۳۷۴.

شاردن، سفرنامه شاردن، ج ۲، ترجمه: اقبال یغمایی، توس، تهران، چ اول، ۱۳۷۲.

طباطبایی اردکانی، محمود. فرهنگ عامه اردکان، شورای فرهنگ عمومی استان یزد، تهران، ۱۳۸۱.

فرهنگ جغرافیایی آبادیهای استان یزد، انتشارات سازمان جغرافیایی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، ج اول، ۱۳۸۱.

کتاب آبی(گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران)، به کوشش احمد بشیری، نشر نو، ج ۴ و ۵، ۱۳۶۵.

کسروی، احمد. نام های شهرها و دیه های ایران، مؤسسه مطبوعاتی شرق، چ سوم ۱۳۳۵.

کاتب یزدی، احمد بن حسین. تاریخ جدید یزد، ایرج افشار، امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۶.

گراتوسکی، ا.آ. و دیگران، تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ترجمه: کیخسرو کشاورزی، پویش، تهران، ۱۳۵۹.

مجد الاسلام کرمانی، احمد. تاریخ انحطاط مجلس، ۱ جلد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، چ دوم، ۲۵۳۶.

مستوفی بافقی، محمد مفید. جامع مفیدی، جلد ۱ (و ۳)، اساطیر، تهران، چ اول، ۱۳۸۵.

نائینی، محمد جعفر بن محمد حسین. جامع جعفری، ۱ جلد، انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۳.

نصیری، محمد ابراهیم بن زین العابدین. دستور شهریاران، ۱ جلد، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، تهران، ۱۳۷۳.

نظام السلطنه مافی، حسین قلی خان. خاطرات و اسناد حسین قلی خان نظام السلطنه مافی، جلد ۱، نشر تاریخ ایران، تهران، چ دوم، ۱۳۶۲.